

II. Історія

Національно-консервативна легітимаційна історіографія в Німеччині з 1870 року*

Хрістоф Корнеліссен (Кіль)

В останні роки в німецьких історіографічних дискусіях особливу увагу звертають на питання політичної функції історичної науки. Особливо, коли йдеться про період націонал-соціалістичної диктатури.¹ Новітні дослідження підтверджують той факт, що німецькі історики переважною масою були залучені до підготовки й проведення злочинної війни.² Берлінський історик Петер Шьоттлер [*Peter Schöttler*] у цьому зв'язку говорив про німецьку історичну науку як про легітимаційну науку (*Legitimationswissenschaft*), а означений термін в “академічному дискурсі” можна зрозуміти як забезпечення готовності в рамках певних тотальних структур утверджувати або захищати державні рішення, які змістовно ще не були визначені.³ Отже, легітимаційна історіографія означає в цьому сенсі не лише виконання традиційної функції утвердження ідентичності для національного суспільства, відому історикам у процесі становлення націоналізму в Європі у XIX ст.⁴, а й сприяння готовності зробити внесок у стабілізацію диктатури та її радикалізацію.

* Переклад з німецької канд.іст.наук Сергія Стельмаха.

1 Див. докладний список літератури в надрукованих рефератах відповідної секції Конференції німецьких істориків 1998 р. (*Winfried Schulze, Otto Gerhard Oexle (Hg.) Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Frankfurt am Main, 1999*).

2 *Ingo Haar. Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten. Göttingen, 2000.* Також: *Michael Fahlbusch. Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931—1945. Baden-Baden, 1999.* Див. також літературу попередніх років, наприклад, *Helmut Heiber. Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschland. Stuttgart, 1966.* Крім того, історики колишньої НДР з 1960-х років надзвичайно уважно придивлялися до минулого своїх західнонімецьких колег. Але дуже часто ідеологічне “сп’яніння” призводило до повного ігнорування дослідницьких успіхів західнонімецької історичної науки. Див., перш за все: *Rudi Goguel. Über die Mitwirkung deutscher Wissenschaftler am Okkupationsregime in Polen im zweiten Weltkrieg: Untersucht an drei Institutionen der deutschen Ostforschung. Berlin, 1964.*

3 *Peter Schöttler (Hg.) Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft. 1918-1945. Frankfurt am Main, 1997. S.7.*

4 Див.: *Georg Iggers. Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. 2. Aufl. Göttingen, 1993; Ernst Breisach. Historiography. Ancient, Medieval, Modern. 2. Aufl. Chicago, 1993; Arnold Esch, Jens Petersen (Hg.) Geschichte und Geschichtswissenschaft in der Kultur Italiens und Deutschlands. Tübingen, 1989.*

© Історія та історіографія в Європі. 3 (2004)

Проте, якщо ми хочемо показати підґрунтя, виміри, зміст і межі впливу німецької історіографії, як і тривалі наслідки функції легітимації, необхідно звернутися до ширших часових рамок, ніж ті, що охоплюють 12-річний “третій рейх”. Тут ми знайдемо низку проблем національно-консервативної історіографії у Німеччині з 1870 року. По-перше, визначимо характерні ознаки “цеху” (істориків — *red.*), які до сьогодні відіграють певну роль, зокрема, значення належності окремих його членів до певної політичної генерації істориків. По-друге, звернемося до низки керівних ідей національно-консервативного історіографічного дискурсу, які постали від моменту утворення Німецької імперії й наклали тривалий відбиток на головні лінії “гранд-наративу” (“*Meistererzählung*”) німецької національної історії. І, нарешті, визначимо причини занепаду цих форм консервативної й національно-центричної історичної науки з 1960-х років.

І. Груповий профіль національно-консервативних істориків з 1870 років

Якщо зараз в німецьких університетах працює близько двох тисяч істориків, то наприкінці XIX — в 60-х роках XX ст. вони чисельно становили незначну групу.⁵ На початку 1920-х років у всіх німецьких університетах нараховувалося загалом 63 ординарних та 34 екстра-ординарних професорів і 51 приват-доцент історії. Навіть після 1945 р. кількість ординарних професорів історії не перевищувала ста осіб, котрі фахово спеціалізувалися у різних історичних періодах та епохах, і такий поділ з 1870-х років зазнав лише часткових змін. Не випадково говорилося про певний “стан науковців” (“*Gelehrtenstand*”), який з 1860-х років вступив на шлях професіоналізації, де визначальним фактором призначення на посаду ставали значимі наукові досягнення.⁶ Однак цей процес жодною мірою не призвів до повної ліквідації станових традицій в німецькій академічній культурі. Вже після 1918 р. відбулося становлення викладачів вищої школи як еліти, яка вирізнялася не лише своїми науковими досягненнями, а претендувала на роль генератора ідей в німецькій політичній культурі.⁷ Зокрема, така їх самостверджувальна оцінка призвела до зазіхання на функцію безкорисливих посередників у конфліктах між політичними партіями і суспільними групами на підґрунті вищих державних інтересів.

5 Про розвиток з 1945 р. див.: *Lutz Raphael*. Der Beruf des Historikers seit 1945 // Christoph Cornelißen (Hg.) *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*. Frankfurt am Main, 2000. S.39-52.

6 Квантитативні дані про розвиток професорської корпорації вищої школи див.: *Christian von Ferber*. Die Entwicklung des Lehrkörpers der deutschen Universitäten und Hochschulen 1864—1954. 3 Bde. Göttingen, 1956. Питання професіоналізації історичної науки розглянула *Marita Baumgarten*. Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert. Zur Sozialgeschichte deutscher Geistes- und Naturwissenschaftler. Göttingen, 1997.

7 *Klaus Schwabe* (Hg.) *Deutsche Hochschullehrer als Elite 1815—1945*. Boppard a. Rh., 1988. До періоду до 1914 р. див.: *Rüdiger vom Bruch*. Wissenschaft, Politik und öffentliche Meinung. Gelehrtenpolitik im Wilhelminischen Deutschland. 1890—1914. Husum, 1980.

Звідси випливало й головне завдання істориків — робити внесок в політизацію суспільства або нації. Історик повинен, як стверджував, наприклад гайдельберзький історик Герман Онкен [*Herman Oncken*], звертатися до народу як лідер і пророк.⁸

Ця претензія залишилася непорушною і після 1918 р., попри розширення університетського ландшафту й численні якісні зміни, які в ньому відбулися, зокрема, збільшення чисельності професійної групи та її демократизацію. Для визначення конфесійних, територіальних та освітніх ознак профілю істориків в означеному періоді звернімося до прикладу Констанца. Географічно-територіально більшість німецьких університетських викладачів походили з великих міст Північної Німеччини. Їхні батьки належали здебільшого до вищого прошарку бюргерства, що перебувало на державній службі, а за конфесійною ознакою серед них переважали протестанти. Понад 90% закінчили гуманітарні й т.зв. елітарні євангелічні гімназії. Це соціальне середовище й міцне укорінення в національно-протестантську політичну культуру залишалося домінуючим для німецьких університетських істориків у згаданий період і мало глибокий вплив на їхню самосвідомість.⁹ Отже, визначальним моментом у напрямі праць національно-консервативних німецьких істориків було їхнє походження і політична соціалізація. Як представники освіченого суспільства і активні учасники політичних дискусій, професори разом з університетами, що водночас виконували роль культурних регіональних центрів, робили вирішальний внесок у формування громадянської національної свідомості. У цьому полягало з 1870 р. головне завдання функції легітимації.

Поряд з названими ознаками для осмислення способу думок німецьких істориків важливе значення має їхня належність до певної політичної генерації. У цьому зв'язку взагалі недостатньо обмежуватися лише тим фактом, що німецька історична наука повною мірою стала на шлях професіоналізації тільки з утворенням Німецької імперії 1870/71 рр. Тому, хто прагне зрозуміти вплив цієї події на творчість німецьких істориків, варто звернутися до праць Гайнріха фон Трейчке [*Heinrich von Treitschke*], Гайнріха фон Зібеля [*Heinrich von Sybel*], або Густава Дройзена [*Gustav Droysen*], трьох найвідоміших представників політизованої історії у вузькому значенні цього слова.¹⁰ Показовим є те, що ті німецькі історики, які народилися до 1830-х років і раніше (до них належать: Дройзен, 1808; Зібель, 1817; і, нарешті, Трейчке,

8 *Hermann Oncken*. Politik, Geschichtsschreibung und öffentliche Meinung // Ders. Historisch-politische Aufsätze und Rede. Bd. 1. München, 1914. S.203-243, тут: S.242 f.

9 *Wolfgang Weber*. Sozialgeschichtliche Aspekte des historiographischen Wandels 1880—1945 // Wolfgang Küttler, Jörn Rüsen, Ernst Schulz (Hg.) Geschichtsdiskurs. Bd. 4. Frankfurt am Main, 1997. S.90-107.

10 *Hedda Gramley*. Propheten des deutschen Nationalismus. Theologen, Historiker und Nationalökonomien. 1848—1880. Frankfurt am Main, 2001.

1834) спочатку розглядали революцію 1848 р. та її поразку як найважливішу ключову подію. Незабаром революція оцінювалася ними як “*fausse couche*”^{*} (Дройзен, 1854), як втрачений шанс національного об’єднання і застереження від майбутніх радикальних демократичних вимог. Цьому вони протиставили історіографічно обґрунтований міф про національну місію Пруссії. В основі виробленої конструкції лежала віра в те, що в історії проявляється божественний план, який необхідно лише виявити. За переконаннями Дройзена, наприклад, остаточна мета Пруссії, починаючи з “Великого курфюрста”^{**}, полягала у тому, щоб у відповідності до сенсу історичного передбачення цілеспрямовано діяти задля майбутнього національного об’єднання Німеччини.¹¹

Наступна генерація істориків, яка свідомо сформувалася в десятиліття після 1880 р., порівняно із своїми попередниками, спробувала відмовитися від надмірної політизації історичної науки. Цей напрямок відомий як “неоранкіанство” і пов’язаний, насамперед, з працями Макса Ленца [*Max Lenz*] і Еріха Маркса [*Erich Marcks*].¹² Все ж для них, як і для їхніх послідовників, народжених в 1860-х роках, було характерним тверде дотримання ґрунтовної концепції єдності політично-релігійного і духовного розвитку від Лютера до Бісмарка, доказом чого слугувала протестантська ознака Німецького рейху. Однак їхні зусилля вирішити глибоко ними сприйняті конституційні й соціально-політичні проблеми імперії, за аналогією з двома хвилями прусських реформ початку XIX ст. й опорою на “об’єктивну” й універсально-орієнтовану історіографію Леопольда фон Ранке, зазнали краху.¹³ Макса Ленца та його соратників обмежувало релігійно-універсальне розуміння нації Ранке, за яким заснування Бісмарком Німецького рейху декларувалося як природний наслідок об’єктивно-історичного розвитку. Цим неоранкіанці служили імперії й пропагували її цінності у минулому та сучасному.

Тісний взаємозв’язок між політикою та історіографією характеризував і генерацію істориків “вільгельмівського періоду” (*wilhelminischen Historiker*).¹⁴

* *Fausse couche* (франц.) — Передчасні пологи. — Прим. пер.

** У 1640 р. курфюрст Фрідріх Вільгельм (Гогенцолерн), якого пізніше почали називати “Великим курфюрстом”, став правителем найбільшого князівства Німеччини. Курфюрст Фрідріх III заснував Пруське королівство, куди увійшли заснований у 1237 р. Берлін і марка Бранденбург. За короля Фрідріха II Великого (1740—1786) Пруссія стала великою європейською державою. — Прим. пер.

11 Wolfgang Hardtwig. Von Preußens Aufgabe in Deutschland zu Deutschlands Aufgabe in der Welt. Liberalismus und borussisches Geschichtsbild zwischen Revolution und Imperialismus // Historische Zeitschrift. 231. (1980). S.265-324.

12 Hans-Heinz Krill. Die Rankerenaissance. Max Lenz und Erich Marcks. Berlin, 1962.

13 Wolfgang J. Mommsen (Hg.) Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft. Stuttgart, 1988; Georg G. Iggers, James M. Powell (Ed.) Leopold von Ranke and the shaping of the historical discipline. Syracuse, New York, 1990.

14 Christoph Cornelißen. Historikergenerationen in Westdeutschland seit 1945: Zum Verhältnis von persönlicher und wissenschaftlich objektivierter Erinnerung an den Nationalsozialismus // Christoph Cornelißen, Lutz Klinkhammer, Wolfgang Schwentker (Hg.) Erinnerungskulturen. Deut-

До них можна зарахувати представників фаху, народжених між 1880 і 1895 рр., котрі отримали свій перший політичний досвід ще до Першої світової війни. За походженням та освітою вони були глибоко інтегровані в цінності й нормативну систему пізнього рейху, тому більшість з них перебувала на боці політичних консерваторів, а в науковому плані підтримувала неоранкіанківський напрямок історіографії. Напередодні 1914 р. вони часто виявляли себе прихильниками експансіоністських імперіалістичних цілей. Багатьох істориків необхідно зарахувати до фронтового покоління.¹⁵ Пережите ними під час війни кардинально вплинуло на попередній досвід, що пізніше знайшло відображення в спогадах про цей час. Більшість з них почала спрямовувати свої праці в консервативне й національне русло. Поразка Німецького рейху та наслідки Паризького мирного договору 1919 р. обумовили появу в підґрунті їхнього “хору” ревізійоністських акордів, якими пронизуються історіографія та публіцистика. Найвідомішим представником цього напряму є фрайбурзький історик Герхард Ріттер [*Gerhard Ritter*], який до кінця 1950-х років залишався найвпливовішим в німецькій історичній науці.¹⁶ Нарешті, до генерації “вільгельмівських істориків” належать дуже суперечливі постаті Ганса Ротфельса [*Hans Rothfels*], Персі Ернста Шрамма [*Percy Ernst Schramm*], Зігфріда Колера [*Siegfried Kaehler*] і Германна Аубіна [*Hermann Aubin*], яких, проте, менше, ніж їхніх попередників та послідовників, можна розглядати як “інтелектуальних в’язнів”. Приклад Людвіга Дехіоса [*Ludwig Dehios*], котрий також належав до цього покоління і після Другої світової війни звернувся до загального критичного розгляду німецької національної історії, свідчить про те, що в окремих випадках існувала можливість альтернативної інтерпретації.¹⁷

Однак, доки цей підхід завоював міцні позиції й став визнаною моделлю, панівними залишалися праці істориків “союзної генерації” (*bündischen Generation*). Початок наукової кар’єри представників останньої збігся з часом політично-наукової боротьби з положеннями Версальських договорів, причому визначальним моментом формування їхніх поглядів, як і їхніх попередників, був дитячий і юнацький досвід років Першої світової війни. Із притаманного всій генерації розчарування кризовим розвитком Веймарської республіки впливало прагнення до радикальної зміни становища. Воно спонукало до висунення на рівень “соціальних зразків та соціальної спрямо-

schland, Italien und Japan seit 1945. Frankfurt a. M. [2003].

15 *Christoph Cornelißen*. Die Frontgeneration deutscher Historiker und der Erste Weltkrieg // Jost Dülffer, Gerd Krumeich (Hg.) *Der verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918*. Essen, 2002. S.311-337.

16 *Christoph Cornelißen*. *Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert*. Düsseldorf, 2001.

17 *Thomas Beckers*. *Abkehr von Preußen. Ludwig Dehio und die deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*. Aichach, 2001.

ваності” далекосяжних вимог соціального планування, у яких простежувалися сильні “ідеологічно-тоталітарні” тенденції.¹⁸ До цієї групи можна зарахувати істориків Отто Бруннера [*Otto Brunner*], Германа Хаймпеля [*Hermann Heimpel*], Вернера Конце [*Werner Conze*], Теодора Шідера [*Theodor Schieder*], Курта фон Раумера [*Kurt von Raumer*], Райнхарда Вітттрама [*Reinhard Witttram*] і Фрітца Фішера [*Fritz Fischer*], котрі різним чином були пов’язані з націонал-соціалізмом. Показовим у цьому плані є те, що вони загалом після 1945 р. більше приділяли уваги іншим історичними епохами, ніж “третьому рейху”. У повоєнні роки їм докоряли за свідому попередню позицію, але про особисто пережите вони вважали за краще мовчати. В історіографічних працях цієї генерації переважала методична ревізія історичної науки над критичним дослідженням німецької національної історії, включаючи й період націонал-соціалізму.¹⁹ Про це свідчить, передусім, продовжена ними “монументалізація” націонал-соціалістичного режиму і Гітлера відповідно до концептів історіографічного тлумачення попередньої генерації істориків. Саме проти цього протестували з 1960-х років німецькі історики “скептичної генерації”, котрі народилися в 1920—1930-ті роки. Ключовою для її саморозуміння може правити поширення в їхньому середовищі ґрунтовної вимоги демонументалізації націонал-соціалістичної історіографії та денаціоналізації німецької історії взагалі. Гітлер не повинен був надалі оцінюватися як фатальний “випадок” німецької історії. Натомість належало, як сформулював це положення в 1960-х роках Мартін Бросцат [*Martin Broszat*], задокументувати і по-новому переосмислити схильність німецької бюргерської й духовної еліти до націонал-соціалізму. Для цього з другої половини 1960-х років намагалися зруйнувати національно-державницьку звуженість традиційної історіографії й розглядати 1870/71 рік як відправний пункт німецької історії, не відмовляючись, звичайно, — що треба підкреслити, — від дійсно успішних фрагментів німецької національної історіографії. Для генерально-типової характеристики “скептичної генерації” найважливішим був пережитий досвід програних “тотальних війн” і повного краху націонал-соціалістичного режиму. Роки окупації і відбудови являли собою — особливо для старших з них — фазу деідеологізації. Кинувши погляд на праці істориків цієї генерації, залишаючи в стороні всю необхідну критику щодо меж постановки проблем, форм викладу і

18 Див.: *Helmut Schelsky*. Die skeptische Generation. Eine Soziologie der deutschen Jugend. Berlin, 1975. Про перенесення цієї моделі генерацією істориків з 1945 р. див., насамперед, *Christoph Cornelißen*. Historikergenerationen in Westdeutschland seit 1945. Про відношення між особистісними і науково об’єктивними спогадами періоду націонал-соціалізму див.: *Ders. u.a.* (Hg.) Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945. Frankfurt am Main, 2003.

19 Див.: *Thomas Eitzemüller*. Sozialgeschichte als politische Geschichte. Werner Conze und die Neuorientierung der westdeutschen Geschichtswissenschaft nach 1945. München, 2001.

оціночних масштабів, помітимо той факт, що автори розуміли Історію сучасності як конструювання національно-критичної “опозиційної історії”.* Спочатку представникам цієї генерації вдалося звільнити німецьку історіографію від традицій національно-політичної історії в стилі своїх попередників. Це стосується не тільки ліво-ліберальних представників, а й консервативно-ліберального варіанту Томаса Ніппердея.** Національно-консервативна історична наука старого типу, яка з 1870-х років ставила своїм головним завданням історіографічно легітимізувати проведене під керівництвом Бісмарка утворення німецької національної держави, працями істориків цієї генерації була остаточно зруйнована.

2. Ідея “німецької свободи” й концепція “особливого шляху” в німецькій історіографії

Окреслені вище зміни в інституційних і персональних рамках віддзеркалюються у сфері дискурсивної базової структури німецької історіографії національної історії в постановці дослідницьких питань. Власне можна констатувати, що з початку XIX ст. конструється і поступово посилюється концепція “особливого шляху” (*Sonderweg*) із змінним змістовим наповненням. У цьому зв’язку важливим є те, що німецькі історики розглядали німецький національний рух на основі історіографічної моделі “звільнення”.²⁰ На відміну від тогочасних тлумачних конструкцій британських і французьких істориків, які пропонували розглядати історичний шлях власних націй в рамках “історій успіхів”, німецькі історики у другій половині XIX ст. виробили власне уявлення про особливу культурну місію німців. Суть його полягає в наступному: ще в ранній період національного руху може бути виявлена об’єднуюча народи візія Братерства, яка незабаром була замінена візією Обраності власного національного суспільства для виконання всесвітньо-історичної місії. У свідомому відмежуванні від політичної зверхності Франції, німецькі історики з першої третини XIX ст. створили картину культурної зверхності Німеччини в Європі. Німецька нація була піднесена до “обраних” культурних націй.²¹ У своїх працях історики захищали переконання про

* Про становлення Історії сучасності як наукової піддисципліни в Німеччині див.: *Клеменс Фольнхальс*. Націонал-соціалізм у західнонімецьких дослідженнях Історії сучасності після 1945 року // *Історія та історіографія в Європі*. 1-2 (2003). С.19-30. — *Прим. ред.*

** Див.: *Tomas Nipperdey*. *Deutsche Geschichte: 1800—1866: Bürgerwelt und starker Staat; 1866—1918: Bd. I. Arbeitswelt und Bürgergeist; 1866—1918: Bd. II. Machtstaat vor der Demokratie*. München, 1998. — *Прим. пер.*

20 Див.: *Konrad H. Jarausch*. „Meistererzählung“ — Zur Karriere eines Begriffs // Ders. (Hg.) *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Göttingen, 2002. S.9-32.

21 *Hedda Gramley*. *Propheten des deutschen Nationalismus. Theologen, Historiker und National-ökonomen. 1848—1880*. Frankfurt am Main, 2001. S.155-273.

багатовічне існування німецької нації. Нація визначалася як позачасовий історичний інститут і національні історики прагнули ознайомити з цими уявленнями широкі верстви бюргерства. Керівна думка полягала в тому, що національна історія залежала від сили національного почуття і волі до єдності, влади і могутніх об'єднуючих сил, які захищають постульовані інтереси нації. Послідовне піднесення Пруссії до рівня міцної світової держави слугувало національно натхненним історикам достатнім доказом для історіографічної легітимації німецького імперського об'єднання. Цілком очевидні напружені відносини між сильною державою та індивідуальною свободою поступалися ґрунтовним оптимістичним передбаченням, що в національному суспільстві обидва поля зможуть примиритися. Оскільки сильний державницький потенціал визнавався абсолютно необхідним для зовнішнього існування, а єдність нації правила основою для інших перспективних міркувань, то сучасники приймали утворення імперії з обмеженнями конституційних свобод, обґрунтованими істориками. Гайнріх фон Зібель вже 1871 р. — як перед цим Трейчке — поставив питання контролю конституційної монархії парламентом. Проте, він вважав критику депутатами уряду та їхнє бажання як контролювати, так і сприяти його діяльності, неправильно зрозумілим поняттям свободи і дотримувався думки, що дієва участь у контрольних функціях вимагає підвищення політичної культури виборців та особливої поведінки обранців — “віддаватися повністю справі” (*“Hingebung an das Ganze”*).²²

Окреслені тут у загальних рисах тлумачні схеми німецьких істориків відігравали важливу роль й продовжували посилюватися в імперській освітній політиці (*Gelehrtenpolitik*), і, зрештою, трансформувалися у поняття про специфічну “німецьку свободу”. Типовим прикладом історіографічного вияву такої освітньої політики може служити праця Ганса Дельбрука [*Hans Delbrück*] “Правління і народна воля” (1914).²³ Критика західноєвропейської системи управління в цій публікації мала відвертий прототипічний характер. На погляд Дельбрука, перевага німецької політичної системи ґрунтувалася на дуалізмі спільних дій політично організованої інтелігенції й широких народних верств. Під організованою політичною інтелігенцією Дельбрук розумів, насамперед, представників вищої бюрократії, чия надпартійність виглядала для них безсумнівною. У поєднанні з контрольною функцією представників партій у Рейхстазі цим закладалася гарантія виключної дієздатності німецької системи, передусім цілеспрямованість німецької зовнішньої політики, а також досягнення державної соціальної політики. Позиція Дельбрука знайшла підтримку низки національно-консервативних

22 Про Теодора Моммзена див., насамперед, *Stefan Rebenich*. Theodor Mommsen. Eine Biographie. München, 2002. Про Трейчке: *Ulrich Langer*. Heinrich von Treitschke. Politische Biographie eines deutschen Nationalisten. Düsseldorf, 1998.

23 *Hans Delbrück*. Regierung und Volkswille. Eine akademische Vorlesung. Berlin, 1914.

істориків. Отто Хінтце, але перш за все Герман Онкен та Фрідріх Майнеке, яких можна більшою мірою віднести до державницько-орієнтованого крила німецької історичної науки, своїми працями до 1914 р. легітимізували погляд на перевагу німецької політичної системи порівняно з країнами так званого Заходу.²⁴

Інтелектуальні протиріччя та антагонізми в роки Першої світової війни поступово призвели до появи непримиренних таборів. Вже в серпні 1914 р. німецькі історики протиставили ідеї Французької революції ідею 1871 року. У ході загальної мілітаризації та зростаючої словесної війни багато істориків виступали або як безпосередні пропагандисти німецьких військових цілей, або ж як легітиматори означеної вище концепції особливої “німецької свободи”.²⁵ Історична наука в роки війни перебувала у прямій залежності від політики, а в її основу була покладена безмежна віра у тогочасну Владу. Крім того, необхідно відмітити, що ні війна, ні поразка Німецького рейху в 1918 р. не викликали зміни ґрунтовних історіографічних поглядів. У той час як лише окремі історики, наприклад Фрідріх Майнеке, Герман Онкен та Отто Хінтце піддали їх ревізії, переважна більшість національно-консервативних вчених і після 1918 р. продовжували займатися своїми старими темами та дослідницькими напрямками: перш за все подальшої диференціації зазнали історія Реформації, прусько-німецька історія та Бісмарк. І все ж, головною течією залишалася політично етатистська, національно-консервативно забарвлена й залежна теоретично від ідеалістичної філософії та історизму історіографія.²⁶

З 1920-х років німецькі історики продовжували зміцнювати конструкцію “особливого німецького шляху” як надісторичної базової константи. Стандартним аргументом примату зовнішньої політики Німеччини слугувало її положення в центрі європейського континенту. Насамперед історики історії земель (*Landesgeschichte*) зосередили свою увагу на виявленні відмінних ознак німецького національного характеру.²⁷ Отже не випадково, що саме в їхньому колі знайшло повне співчуття расистське тлумачення німецької історії. Водночас головну увагу німецька історична наука приділяла подаль-

24 *Wolfgang J. Mommsen*. Die „deutsche Idee der Freiheit“. Die deutsche Historikerschaft und das Modell des monarchischen Konstitutionalismus im Kaiserreich // *Staatswissenschaft und Staatspraxis*. 3 (1992). S.43-63.

25 *Christoph Cornelißen*. Politische Historiker und deutsche Kultur. Die Schriften und Reden von Georg v. Below, Hermann Oncken und Gerhard Ritter im Ersten Weltkrieg // Wolfgang J. Mommsen (Hg.) *Kultur und Krieg. Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München, 1996. S.119-142.

26 *Bernd Faulenbach*. Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus. München, 1980. Щодо “міцних аутсайдерів” в розглядаємий період насамперед див.: *Matthias Steinbach*. Des Königs Biograph. Alexander Cartellieri (1867–1955). Historiker zwischen Frankreich und Deutschland. Frankfurt am Main, 2001.

27 *Willi Oberkrome*. Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918-1945. Göttingen, 1993.

шому поглибленню і наповненню ідеї, за якою нація становила природну одиницю, при цьому німецький народний характер ґрунтувався на досить спірних колективних алегоріях, котрі відшукували в комплексному історичному процесі. Це все посилювало ідеологію “особливого німецького шляху”. З 1920-х років поряд із відкритою апологетикою прусько-німецьких конституційних засад та переоцінкою лютеранства зростала увага до історії успішного політичного й культурного проникнення в Центральну Європу. Такий особливий погляд формулювався як завдання німецької нації й свідомо сприяв ясним політичним конотаціям сучасників. Таким чином, відбувалося становлення відносно завершеної й стабільної інтелектуальної конструкції, яку взяли на озброєння в 1933 р. прихильники націонал-соціалізму. Після захоплення влади націонал-соціалістами багато істориків національно-консервативного табору своїми творами сприяли стабілізації режиму. Активно діяли відповідним чином Герман Аубін, Теодор Шідер і Вернер Конце, і це лише троє з найвідоміших істориків. Але повернення до таких понять як “народ” і “народність” сигналізувало про більше: формулювалася мета, яка змушувала гуманітарні науки з новою однастайністю братися за традиційні теми з історії держави і нації, при цьому категорія “народ” як тотожна кровожерливому людському суспільству протиставлялася волелюбному й раціональному громадянству.²⁸

Ці візії загинули разом з націонал-соціалістичною диктатурою й спочатку їх свідомо прагнули забути. Відновлення інтересу істориків до тодішніх пануючих ідей розпочалося лише недавно.

3. Поразка національно-консервативної історіографії

З 1960-х років категорії “Модернізація” й узгоджена з нею “Вестернізація” стають ключовими для переоцінки й розробки нових підходів у дослідженні минулого в німецькій історичній науці.²⁹ Однак в історіографії національної історії в перші роки після Другої світової війни використовувалася концепція “Катастрофи”. Це поняття стало поширеним не лише завдяки однойменній праці Фрідріха Майнеке, а й було репрезентовано “катастрофічним” особливим поглядом на німецьку історію в працях західнонімецьких істориків у повоєнний час.³⁰ Багато з них тоді зберігали віру в концепцію німецької

28 З нової літератури про істориків періоду націонал-соціалізму див. прим. 2 і працю *Karen Schönwälder*. *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, 1992; також: *Ursula Wolf*. *Litteris et Patriae. Das Janusgesicht der Historie*. Stuttgart, 1996.

29 *Thomas Welskopp*. *Identität ex negativo. Der „deutsche Sonderweg“ als Metaerzählung in der bundesdeutschen Geschichtswissenschaft der siebziger und achtziger Jahre* // Konrad H. Jarausch, Martin Sabrow (Hg.) *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Göttingen, 2002. S.109-139.

30 *Christoph Cornelißen*. *Der wiedererstehende Historismus. Nationalgeschichte in der Bundes-*

“історії успіхів”, де у безперервній послідовності від Лютера, Фрідріха Великого і Бісмарка відшукувалися не тільки змістовні сторінки, а й постулювалися претензії на “особливий німецький шлях” у модерний час. Епохальний 1945 р. сприяв тому, що парадигма подальшого позитивного розуміння “особливого німецького шляху” стала дискурсивною основою німецької національної історії. Наприкінці 50-х років вона була замінена на “європейський” відповідник. Остаточний історіографічний поворот можна пов’язати з публікацією, точніше перевиданням, праці Хельмута Плешнера “Запізніла нація”³¹, яка закликала до критики традиції істориків, тяглої з XIX ст. — займатися “формуванням нашого власного національного самоприкладу”.

Це дало поштовх тривалому негативному ставленню до конструкції “особливого німецького шляху”, в якому недостатність модернізації політичної системи й особливий бюрократичний характер політичної культури в Німеччині трактували як відхилення від “нормального західного” шляху. У базовій структурі історіографії це призвело до того, що з початку 60-х років в історико-політичній проблематиці національно-державний спосіб розгляду певною мірою розширюється. Під впливом дискусійної книги Фрітца Фішера* насамперед у ФРН, відбулася “зміна форм” історико-політичної думки³², що створило передумови для ґрунтовної зміни дискурсивної базової структури німецької історіографії національної історії та дало імпульс до появи її нового типу, в якому німецький шлях, перш за все Західної Німеччини, в концепті “Західний” документально обґрунтовувався й позитивно легітимізувався.³³

republik der fünfziger Jahre // Konrad H. Jarausch, Martin Sabrow (Hg.) Die historische Meistererzählung. S.78-108.

31 *Helmuth Plessner*. Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes. 3. Aufl. Stuttgart, 1959.

* Про дискусії в німецькій історіографії щодо основних положень книги Фрітца Фішера див.: *Рюдігер Хахтманн*. Революція 1848 року в традиціях, культурі спогадів та професійній історіографії // Історія та історіографія в Європі. 1-2 (2003). С.157-158. — *Прим.ред.*

32 Див., насамперед: *Helmut Böhme*. „Primat“ und „Paradigmata“. Zur Entwicklung einer bundesdeutschen Zeitgeschichtsschreibung am Beispiel des Ersten Weltkrieges // Hartmut Lehmann (Hg.) Historikerkontroversen. Göttingen, 2000. S.87-139.

33 *Heinrich August Winkler*. Der lange Weg nach Westen. 2 Bde. München, 2000; *Anselm Doering-Manteuffel*. Eine politische Nationalgeschichte für die Berliner Republik: Überlegungen zu Heinrich August Winklers „Der lange Weg nach Westen“ // Geschichte und Gesellschaft. 27 (2001). S.446-462.